

ДІЯ У ПРОСТОРІ ТА ЧАСІ НОРМ, ЯКІ РЕГУЛЮЮТЬ ПОРЯДОК КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ

EFFECT IN SPACE AND TIME OF NORMS REGULATING THE PROCEDURE OF CRIMINAL PROCEEDINGS UNDER CONDITIONS OF EXTRAORDINARY LEGAL REGIMES

Тетерятник Г.К., к.ю.н., доцент,
завідувач кафедри кримінального процесу
Одеський державний університет внутрішніх справ

У статті досліджені особливості дії норм, які регулюють порядок кримінального провадження в умовах надзвичайних правових режимів у просторі та часі. Звернена увага на нормативну недосконалість врегулювання правовідносин в умовах надзвичайних правових режимів, що є свідченням порушення принципу правової визначеності, до критеріїв якого належить якість законодавства, високий рівень законодавчої техніки, однозначність, точність формулювань правових норм.

Констатовано, що введення надзвичайних правових режимів характеризується відносною раптовістю, підвищеним ступенем небезпеки для суспільства та держави, вимагає приведення у дію «нетипових» механізмів праворегулювання.

Проаналізовано дію кримінального процесуального законодавства в умовах надзвичайних правових режимів у просторі та констатовано, що його розуміння є неоднозначним. Внесення низки нових правових дефініцій, якими насичене надзвичайне законодавство з часу тимчасової окупації частини території України та проведення АТО / ООС, які неузгоджені між собою, вказує на відсутність у законодавця системного підходу до розробки нормативно-правових актів, норм в умовах надзвичайних правових режимів.

Констатовано поліджерельність нормативного регулювання кримінальних процесуальних відносин в умовах дії надзвичайних правових режимів, їх фрагментарність, наявність прогалин, суперечностей, стихійність та ретроспективність прийняття норм, які б враховували особливості провадження в таких умовах. Часткове унормування процесуальних питань лише стосовно АТО / ООС та тимчасово окупованих територій свідчить про те, що законодавець, вносячи необхідні зміни, яких вимагає практика, не враховує необхідності врегулювання правовідносин при виникненні надзвичайних ситуацій у майбутньому.

Зроблено висновок, що у випадку здійснення кримінального провадження щодо кримінальних правопорушень, які вчиняються на тимчасово окупованих територіях, з урахуванням принципів *mutatis mutandis* та *ad hoc* на нього поширюються норми кримінального процесуального законодавства України, міжнародних нормативно-правових актів, призначених для таких випадків.

Ключові слова: надзвичайні правові режими, досудове розслідування, кримінальне провадження, правове регулювання, дія кримінальних процесуальних норм у просторі та часі.

The article examines the features of the rules governing the procedure of criminal proceedings in emergency legal regimes in space and time. Attention is drawn to the regulatory imperfection of the legal relationship in emergency legal regimes, which is evidence of a violation of the principle of legal certainty, the criteria of which include the quality of legislation, high level of legislative technique, unambiguity, accuracy of legal wording.

It is stated that the introduction of emergency legal regimes is characterized by relative suddenness, increased danger to society and the state, requires the implementation of «atypical» mechanisms of legal regulation.

The effect of criminal procedural legislation in the conditions of emergency legal regimes in space is analyzed and it is stated that its understanding is ambiguous from the standpoint of introducing a number of new legal definitions, which saturate emergency legislation since the temporary occupation of Ukraine and ATO / OOS.

The multi-source normative regulation of criminal procedural relations in the conditions of special legal regimes, their fragmentation, the presence of gaps, contradictions, spontaneity and retrospective adoption of norms that would take into account the peculiarities of proceedings in such legal regimes. Partial standardization of procedural issues only in relation to ATO / OOS, indicates that the legislator, making the necessary changes required by the practice in the ATO, does not take into account the settlement of such legal relations in the event of future emergencies.

It is concluded that in the case of criminal proceedings for criminal offenses committed in the temporarily occupied territories, taking into account the principles of *mutatis mutandis* and *ad hoc*, it is subject to the rules of criminal procedure legislation of Ukraine.

Key words: emergency legal regimes, pre-trial investigation, criminal proceedings, legal regulation, effect of criminal procedural norms in space and time.

Постановка проблеми та її актуальність. У 2014 році на території України розпочалися непередбачувані соціально-політичні події: тимчасова окупація АРК та м. Севастополя, окремих територій Донецької та Луганської областей. 14 квітня 2014 року Указом Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» на території України було введено АТО [1].

Неврегульованим залишається правовий статус фактично окупованих окремих районів Донецької та Луганської областей. Режим антитерористичної операції не надає органам влади належних інструментів для вирішення економічних та соціальних питань у зоні операції» [4]. Таким чином, один надзвичайний правовий режим – АТО було змінено на інший – ООС, із визначенням відповідних повноважень для державних органів та осіб, які підпадають під дію зазначеного закону.

Визнання тимчасової окупації Російською Федерацією АРК та м. Севастополя не зняло з України обов'язків щодо

забезпечення прав і законних інтересів громадян на окупованих територіях, у тому числі, і при здійсненні кримінального провадження.

Аналіз нормативних джерел, наукових досліджень, слідчої та судової практики дозволяє констатувати, що екстраординарність ситуації, пов'язаної із введенням надзвичайних правових режимів на території України, обумовила необхідність розробки та прийняття цілої низки нормативно-правових актів, направлених на регулювання правовідносин, у тому числі, кримінальних процесуальних в таких неординарних обставинах. Натомість викликана необхідністю швидкість прийняття таких актів, багатоаспектність проблем, з якими стикнулася українська держава, вплинули на якість прийнятого законодавства та однозначність його визначеності, у тому числі – щодо дії у просторі та часі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремим аспектам указаної проблематики присвячені роботи А. М. Безносюка, К. Д. Волкова, Г. О. Ганової, В. В. Гутніка, О. В. Капліної, А. Г. Каткової, О. В. Лазукової,

М. О. Лисенкова, А. В. Матиоса, О. В. Одерія, М. А. Погорецького, О. М. Толочка, В. М. Трофименка, М. С. Туркота, І. В. Савельєвої, М. С. Цуцкірідзе, І. В. Цюприка, О. Г. Шило, О. Ф. Шкітова, М. О. Янкового та ін. Проте комплексного аналізу щодо дії норм, які регулюють порядок кримінального провадження в умовах надзвичайних правових режимів, у просторі та часі у кримінальній процесуальній науці ще не здійснювалось, що свідчить про існування науково-прикладної проблеми, яка потребує комплексного теоретичного вивчення.

Метою та завданням статті є дослідження особливостей дії норм, які регулюють порядок кримінального провадження в умовах надзвичайних правових режимів, у просторі та часі, виявлення недоліків правового регулювання та формулювання пропозицій щодо їх усунення.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Закону України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» було визначено, що період проведення антитерористичної операції – час між датою набрання чинності Указом Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» від 14 квітня 2014 року № 405/2014 та датою набрання чинності Указом Президента України про завершення проведення антитерористичної операції або військових дій на території України, а територія проведення антитерористичної операції – територія України, на якій розташовані населені пункти, визначені у затвердженому Кабінетом Міністрів України переліку, де проводилася антитерористична операція, розпочата відповідно до Указу Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» від 14 квітня 2014 року № 405/2014 [2].

АТО проводилася до 30 квітня 2018 року, з цієї дати відповідно до ЗУ «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» № 2268-VIII від 18.01.2018 р. [3] була розпочата ООС. У пояснювальній записці до законопроекту «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» № 7163 від 04.10.2017 р. зазначається, що «за масштабами, характером та тривалістю проведення антитерористична операція не відповідає завданням звільнення окупованих територій окремих районів Донецької та Луганської областей. Унаслідок значних масштабних зіткнень, застосування противником важких озброєнь та військової техніки головна роль в операціях у зоні антитерористичної операції належить Збройним Силам України. Керівництво операцією здійснює представник Служби безпеки України як головного органу в системі боротьби з терористичною діяльністю.

Зміни до Розділу IX-1 та ст. 615 КПК України відповідно із вказівкою на змінений правовий режим були внесені лише Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення окремих положень у зв'язку із здійсненням спеціального досудового розслідування» № 1422-IX від 27 квітня 2021 року, відповідно до ст. 15 якого назву та текст розділу IX-1 після слів «антитерористичної операції» доповнено словами «чи заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях» [5]. Таким чином, протягом майже трьох років вищевказаний розділ в умовах встановлення іншого правового режиму – ООС регулював правовідносини в умовах АТО. Така нормативна недосконалість є свідченням порушення принципу правової визначеності, до критеріїв

якого належить якість законодавства, високий рівень законодавчої техніки, однозначність, точність формулювань правових норм.

У науковій літературі аргументовано звертається увага на той факт, що відсутність у КПК України положень про те, що кримінальний процесуальний закон, який скасовує права, що належать учасникам процесу, або зменшує їх обсяг чи обмежує їх використання додатковими умовами, зворотної сили не має, тобто не поширюється на провадження, розпочате до видання такого закону, є слабким місцем національного регулювання дії кримінального процесуального закону в часі [6, с.4]. Введення надзвичайних правових режимів характеризується відносною раптовістю, підвишеним ступенем небезпеки для суспільства та держави, вимагає приведення у дію «нетипових» механізмів праворегулювання. Якщо ми звернемося до ст. 615 КПК України, відповідно до якої в умовах визначених надзвичайних правових режимів та відповідних обставин, окремі повноваження слідчого судді щодо обмеження прав учасників провадження делегуються відповідному прокурору, то можемо констатувати обмеження прав учасників, інтересів яких стосуються такі рішення у частині забезпечення судового контролю.

У конституційному зверненні Кисельова А.О. звертається увага на те, що ст. 615 КПК України не визначено, чи розповсюджується дія статті виключно на осіб, що підозрюються у скоєнні злочинів в районі проведення АТО та перебувають в районі проведення АТО, чи на осіб, які покинули район проведення АТО, але перебувають під підозрою у скоєнні злочину в районі проведення АТО [7]. Слід констатувати, що неоднозначним є і розуміння дії кримінального процесуального законодавства в умовах надзвичайних правових режимів у просторі. За загальним правилом щодо дії кримінального в просторі відповідно до ч. 1 ст. 4 КПК України кримінальне провадження на території України здійснюється з підстав та в порядку, передбачених цим Кодексом, незалежно від місця вчинення кримінального правопорушення. Тобто дія КПК України поширюється на всю територію України, незалежно від місця вчинення кримінального правопорушення. У ч.ч. 2-4 КПК України містяться спеціальні норми щодо чинності кримінального процесуального закону у просторі. У той же час, тимчасова окупація частини території України та проведення АТО / ООС внесли цілу низку нових правових дефініцій, якими насичене надзвичайне законодавство.

Учені акцентують увагу на той факт, що українське законодавство оперує такими термінологічними зворотами, як «район проведення антитерористичної операції», «територія проведення антитерористичної операції», «зона проведення антитерористичної операції» [8, с.194-196], «райони здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях», «тимчасово окуповані території», «лінія зіткнення», «неконтрольована територія» та ін.

Поняття «антитерористична операція» визначене у Законі України «Про боротьбу з тероризмом» від 20 березня 2003 р. як комплекс скоординованих спеціальних заходів, спрямованих на попередження, запобігання та припинення терористичної діяльності, звільнення заручників, забезпечення безпеки населення, знешкодження терористів, мінімізацію наслідків терористичної діяльності [9]. В У зазначеному нормативному акті визначено, що районом проведення АТО є визначені керівництвом антитерористичної операції ділянки місцевості або акваторії, транспортні засоби, будівлі, споруди, приміщення та території чи акваторії, що прилягають до них і в межах яких проводиться зазначена операція» [9].

У Законі України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» від 2 вересня 2014 р.

йдеться уже про «територію проведення антитерористичної операції» та «зону проведення антитерористичної операції». Останнє поняття не розкривається у чинному законодавстві. Територією проведення антитерористичної операції є територія України, на якій розташовані населені пункти, визначені у КМУ переліку, де проводилася антитерористична операція, розпочата відповідно до Указу Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» від 14 квітня 2014 року № 405/2014, саме рішення є таємним [3].

Привертає увагу той факт, що розпорядженням КМУ № 1053-р від 30 жовтня 2014 року затверджено перелік населених пунктів, на території яких здійснювалася АТО [10], тобто по суті доступ до інформації про те, яка територія входила до району проведення АТО була оприлюднена після 6 місяців проведення АТО.

Крім того, 05 листопада 2014 року Розпорядженням КМУ № 1079-р від 05 листопада 2014 року дію вищезазначеного Розпорядження КМУ було зупинено [11] і лише 02 грудня 2015 року КМУ Розпорядженням № 1275-р повторно затвердив перелік населених пунктів, на території яких здійснювалася АТО [12]. Звідси випливає, що у період часу з 05 листопада 2014 року по 02 грудня 2015 року у питанні визначення території проведення АТО існував правовий вакуум [13].

У той же час, по суті, ст. 615 КПК України не змінювала свого змісту та застосовувалася впродовж цього періоду, хоча території, на яких проводилася АТО і не були визначені [14].

Відповідно до ст. 5 КПК України процесуальна дія проводиться, а процесуальне рішення приймається згідно з положеннями цього Кодексу, чинними на момент початку виконання такої дії або прийняття такого рішення, а допустимість доказів визначається положеннями КПК України, які були чинними на момент їх отримання. Водночас, у випадках коли кримінальне провадження здійснювалося до введення надзвичайного правового режиму, а продовжується в умовах надзвичайного правового режиму, а також може бути завершено уже після припинення такого, процесуальні відносини регулюються нормами, різними за територіальною та темпоральною дією [15, с.42-43].

Відповідно до ЗУ «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року № 1207-VII перебування на території України підрозділів збройних сил інших держав з порушенням процедури, визначеної Конституцією та законами України, Гаазькими конвенціями 1907 року, IV Женевською конвенцією 1949 року, а також всупереч Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1994 року, Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією 1997 року та іншим міжнародно-правовим актам є окупацією частини території суверенної держави Україна та міжнародним протиправним діянням з усіма наслідками, передбаченими міжнародним правом [16].

Слід зазначити, що окупація АРК та м. Севастополя та збройний конфлікт у Донецькій та Луганській областях розглядаються у взаємозв'язку та взаємообумовленості [3]. Держава-агресор не визнає факту своєї присутності на Сході України та участі у збройних протистояннях [17], внаслідок чого, факт здійснення нею контролю над збройними формуваннями самопроголошених республік має бути доведений Україною на рівні міжнародних судових інстанцій, на противагу із ситуацією у Криму [18].

Як справедливо зауважують правники: «У порівнянні із анексією та окупацією Криму, події на сході за цей період так і не отримали однозначної правової кваліфікації. На національному рівні у профільному законодав-

стві йде мова про «збройну агресію Російської Федерації» та «тимчасову окупацію територій» [3], при цьому застосовується законодавство «мирного часу». Натомість Офіс Прокурора Міжнародного кримінального суду попередньо кваліфікує ситуацію на Донбасі як поєднання збройного конфлікту міжнародного (протистояння між збройними силами Російської Федерації та України) та неміжнародного характеру (протистояння з озброєними групами, які діють на сході України, «ДНР» та «ЛНР»)) [19; 20].

Необхідність отримання доказів щодо участі РФ у збройному конфлікті на території України для надання їх МКС також є фактором, який впливає на організацію та процес розслідування кримінальних правопорушень, що вчиняються, як на тимчасово окупованих, так і на підконтрольних Україні територіях. І навіть виводить в інший ракурс сприйняття та кваліфікацію багатьох категорій злочинів, які з урахуванням обстановки збройного конфлікту можуть розглядатися як воєнні злочини, злочини проти миру тощо (детальніше про це в інших підрозділах роботи). Уже зазначене вказує на дію норм міжнародного кримінального та міжнародного гуманітарного права, які застосовуються у випадках окупації, збройного конфлікту та необхідність пошуку нових процесуальних та криміналістичних підходів до розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, які вчиняються на тимчасово окупованих територіях.

Ситуація щодо визнання окупації РФ АРК та окремих територій Донецької і Луганської областей відрізняється. Якщо РФ поширення своєї юрисдикції на території АРК по факту визнано, то за попередньою кваліфікацією прокурора МКС, конфлікт на Сході України – це змішаний збройний конфлікт з елементами міжнародного та не міжнародного [21].

Водночас окуповані території України з урахуванням суверенітету держави, визнаному на міжнародному рівні є невід'ємною частиною України. І відповідно до ЗУ «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року № 1207-VII тимчасово окупована територія України є невід'ємною частиною території України, на яку поширюється дія Конституції та законів України (ст. 1).

Відповідно до ст. 5 КПК України процесуальна дія проводиться, а процесуальне рішення приймається згідно з положеннями цього Кодексу, чинними на момент початку виконання такої дії або прийняття такого рішення, а допустимість доказів визначається положеннями КПК України, які були чинними на момент їх отримання. Водночас, у випадках коли кримінальне провадження здійснювалося до введення надзвичайного правового режиму, а продовжується в умовах надзвичайного правового режиму, а також може бути завершено уже після припинення такого, процесуальні відносини регулюються нормами, різними за територіальною та темпоральною дією. Учені характеризують дію норм кримінального процесуального законодавства в умовах надзвичайних правових режимів її як «юридичну активацію», у разі введення в дію одного з правових режимів та «юридичну деактивацію», обумовлену рішенням про скасування такого правового режиму [15, с. 42 – 43].

Враховуючи усе вищезазначене, слід акцентувати увагу на тому, що дія кримінального процесуального закону у часі та у просторі в умовах надзвичайних правових режимів не відповідає положенням ст. ст. 4, 5 КПК України. Адже введення виключень щодо кримінального провадження в умовах надзвичайних правових режимів передбачається надзвичайними законами, утім ч. 1 ст. 4 КПК України визначає, що «Кримінальне провадження на території України здійснюється з підстав та в порядку, передбачених цим Кодексом, незалежно від місця вчинення кримінального правопорушення», а ч. 1 ст. 5 КПК України, що «Процесуальна дія проводиться, а процесуальне рішення приймається згідно з положеннями цього

Кодексу, чинними на момент початку виконання такої дії або прийняття такого рішення». Більш того, наприклад, у ст. 4 ЗУ «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» зазначається, що «Органи досудового розслідування, які здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень відповідно до положень статті 2 цього Закону, в разі зміни меж району або завершення антитерористичної операції продовжують досудове розслідування таких кримінальних правопорушень», а у ст. 2 зазначеного нормативного акту вказано: «Підслідність кримінальних правопорушень, вчинених в районі проведення антитерористичної операції, у разі неможливості здійснювати досудове розслідування визначається Генеральним прокурором. Матеріали досудового розслідування щодо зло-

чинів, кримінальні провадження щодо яких знаходяться на стадії досудового слідства, у разі неможливості здійснювати досудове розслідування передаються органам досудового розслідування, визначеним Генеральним прокурором, протягом десяти робочих днів з дня визначення підслідності». Своєю чергою КПК України, ані у ст. 216, яка визначає підслідність кримінальних проваджень, ані у перехідних положеннях, ані в інших нормах не містить жодного посилання на ad hoc для таких випадків.

З урахуванням усього вищезазначеного, вважаємо, що доцільно внести зміни до ч. 1 ст. 4 КПК України, а також ч. 1 ст. 5 КПК України, визначивши правила-виключення для дії закону у просторі та часі, які де-факто на сьогодні існують, натомість де-юре у нормах КПК України не закріплені.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України»: Указ Президента України від 14 квітня 2014 року № 405/2014 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405/2014#Text>
2. Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції; Закон України від 2 вересня 2014 року № 1669-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1669-18#Text>
3. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України від 18.01.2018 р. URL: № 2268-VIII <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text>
4. Пояснювальна записка до законопроекту «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» № 7163 від 04.10.2017 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/GH5IZ00A?an=8>
5. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення окремих положень у зв'язку із здійсненням спеціального досудового розслідування: Закон України № 1422-IX від 27 квітня 2021 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1422-20#n47>
6. Баулін О. Зворотна дія кримінального процесуального закону як гарантія прав людини у кримінальному провадженні. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 4(12). С. 1– URL: <http://www.chasopysnapu.gov.ua/chasopys/ua/pdf/12-2016/baulin.pdf>.
7. Конституційне звернення Кисельова А.О. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/18-2424.pdf>
8. Родіонова Т. В. Місце вчинення злочину за кримінальним правом України: дис.... канд. юрид. наук: 12.00.08 (081 – Право), Одеса, 2018. 247 с.
9. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 № 638-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text>
10. Про затвердження переліку населених пунктів, на території яких здійснювалася антитерористична операція: розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1053-р від 30 жовтня 2014 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1053-2014-%D1%80> (дата звернення: 25.10.2017).
11. Про зупинення дії розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2014 р. № 1053 № 1079-р від 05 листопада 2014 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1079-2014-%D1%80>.
12. Про затвердження переліку населених пунктів, на території яких здійснювалася антитерористична операція, та визнання такими, що втратили чинність, деяких розпоряджень Кабінету Міністрів України: розпорядження Кабінету Міністрів України № 1275-р від 02 грудня 2015 року: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1275-2015-%D1%80/paran8#n8>.
13. Одерій О.В., Ключановський І.С., Ключановська Ю.А. Практика застосування статті 615 Кримінального процесуального кодексу України (теоретико-прикладний аспект). *Криміналістика і судова експертиза*. 2017. Вип. 62. С. 10-20
14. Хаваліц О. В. Прокурорський нагляд за додержанням законів при розслідуванні кримінальних правопорушень терористичного характеру: дис. канд. юрид. наук: 12.00.09. Луцьк, 2016. 232 с.
15. Лазукова О. В. Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції: дис....канд. юрид. наук : 12.00.09 . Х., 2018. 276 с.
16. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 р. № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>
17. Путин: российской армии на Донбассе нет // Гордон. URL: <http://gordonua.com/news/war/putin-rossiyskoy-armii-na-territorii-donbassa-net-tam-sozdany-miliceyskieformirovaniya-kotorye-gotovy-otrazit-lyubye-krupnomasshtabnye-voennye-akcii-222066.html>
18. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Територіальна цілісність України» № 68/262 від 27.03.2014 р. URL: https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/68/262
19. Звіт Офісу прокурора Міжнародного кримінального суду щодо дій з попереднього розслідування за 2019 р. URL: <https://www.icc-cpi.int/itemsDocuments/191205-rep-otp-PE.pdf>.
20. Принцип компліментарності: стандарти міжнародного правосуддя в Україні. URL: http://justiceforthefuture.org.ua/uploads/MaterialDocument/ULAG_complementarity_web_ua_004_26_1594216073.pdf
21. Перешкоди в реалізації прав і свобод осіб на окупованій території Кримського півострова та тимчасово невідконтрольних територіях Донецької та Луганської областей (реєстрація фактів народження і смерті). Аналітичний звіт URL: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2018/02/Zvi1t.pdf>. 40 с.